

TREĆI BATALJON 5. DALMATINSKE BRIGADE

1 rema naredenju štaba IV operativne zone, koncem oktobra 1942. godine je od 1. primorske, 2. bukovičke i 3. biogradske čete formiran 1. primorski partizanski bataljon. On je tada imao oko 200 boraca i to: dvije trećine Hrvata iz Primorja i jedna trećina Srba iz Bukovice.

U vrijeme kada je naredeno formiranje bataljona čete su bile svaka na svom terenu. Prva četa predstavljala je srž bataljona, jer je imala najviše borbenog iskustva i uspjeha u borbi s okupatorovim i jedinicama njegovih saradnika.

3. decembra bataljon se okupio u rejonu Dražice, kod Zatona. Poslije dva dana odmora, štab bataljona¹ je stvorio plan predstojećih akcija. Među prvim akcijama bio je pokušaj da se likvidiraju neki neprijateljski elementi u selu Krkoviću, o čemu su doznale talijanske okupacione vlasti, prikupile oko 1.200 vojnika i organizirale protuakcije. Zahvaljujući blagovremenim obavještenjima bataljon je izbjegao klopku pa je iznenadio Talijane i ustašku miliciju i u snažnom napadu, 8. decembra, razbio ih u rejonu sela Srime. Sačekana su i razbijena pojačanja koja su stigla iz sela Zatona i Vodica, tako da je u borbi (koja je trajala od podneva do pada mraka) ubijeno i ranjeno preko 200 fašista.² Zaplijenjeno je oko 50 pušaka, 3 mitraljeza, 12 pi-

¹ Štab bataljona sačinjavali su: Drago Zivković — komandant, Gojko Jakovčev — komesar, Obrad Egić — zamjenik komandanta, Mile Zivković — pomoćnik komesara, Ive Maras — obaveštajni oficir.

1. četa: Mile Skračić — komandir, Ivo Ninić — komesar; 2. četa: Gojko Grubić — komandir, Ignjatija Macura — komesar; 3. četa: Ivan Vulin — komandir, Frane Lukačić — komesar.

² U izvještaju štaba IV operativne zone Glavnom štabu Hrvatske, od 28. decembra, stoji i ovo: »... Primorski bataljon u borbama koje je vodio 8. o. mj. sa daleko nadmoćnijim neprijateljem — talijanskim snagama uspio je da im nanese velike gubitke. Neprijatelj je u tim

štolja, 7.000 metaka i dosta druge vojničke opreme. U borbi su poginula 3 borca, a 4 su lakše ranjena. Sačekavši sumrak bataljon se povukao na kanal rijeke Krke, gdje se brodom³ prebacio u selo Bilice. Odavde je produžio prema slobodnoj teritoriji Muća gdje je, u selu Vrba, našao štab 3. dalmatinske brigade, pod čiju se komandu privremeno stavio. Od ovog štaba odmah je dobio zadatak da oslobodi neka sela u Petrovom polju oko Drniša, koja su bila pod kontrolom i utjecajem Talijana, četnika i ustaša. Nakon nekoliko dana bataljon je u potpunosti izvršio ovaj zadatak.

Krajem decembra štab IV zone donio je odluku da se iz 1. primorskog bataljona izdvoje tri grupe od po 20 izabranih boraca i rukovodilaca i hitno upute na područje sjeverne Dalmacije, radi prihvatanja novih boraca i formiranja novih partizanskih jedinica. Odabiranjem i izdvajanjem najboljih, kroz borbu prokušanih boraca i starješina, bataljon je znatno oslabljen. Popuna novopridošlim ljudstvom iz Šibenika i Segeta (među njima je bilo malo članova KP i SKOJ-a) značila je, u prvo vrijeme, samo brojnu nadopunu.

Tako popunjen bataljon se, pod komandom Obrada Egića i Mila Zivkovića, prebacio iz Petrovog polja preko Vrlike i Uništa u Bosansko Grahovo i posio položaje na Drini (Pusto Polje), sa zadatkom da onemogući neprijatelju prodor iz Knina i Golubića tim pravcem prema Bosanskom Grahovu, dok je komunikacija Grahovo — Strmica — Golubić — Knin zatvarao Dinarski bataljon.

Jednog dana dok je bataljon boravio na ovoj prostoriji, u njemu se našao i Jurica Ribar (ni danas ne znam u ime kojeg partijskog foruma).

Negdje oko 22. januara 1943. godine, od sela Sajkovića i Peulja, u Bosansko Grahovo je stigao štab 2. proleterske divizije sa 2. proleterskom brigadom. Prvi put se sretamo sa proleterima. Gledamo ih kako u stroju ponosito stoje. Nisu loše obučeni kao mi. Većina je osrednjeg rasta, temeljiti, a lica bronzana, kao barutom opaljena. Čvrstina i odlučnost činile su

borbama... imao oko 200 mrtvih i ranjenih. Ovaj bataljon je sačekao noć, kada je uslijed jakih neprijateljskih snaga koje su pokušale da ga opkole i unište, bio prisiljen da se prebaci na oslobođeni teritorij Muća». (Zbornik VII, tom I, knj. 10, str. 88).

³ O brodu je bataljon izvješten preko kurira kojeg je poslao Okružni komitet KP Šibenik.

ih kao da su od čelika. Nismo na njih bili ljubomorni, nego smo željeli da što prije budemo kao i oni.

23. januara komandant bataljona i pomoćnik komesara pozvani su u štab 2. proleTERSke divizije, gdje su ih primili komandant Peko Dapčević, komesar Mitar Bakić i načelnik štaba Jovo Vukotić. Pošto su podnijeli izvještaj o brojnom stanju, naoružanju i sastavu bataljona, rečeno im je da se bataljon stavlja pod privremenu komandu štaba 2. proleTERSke brigade, od koje će dobiti konkretan zadatak.

Istog dana u štabu 2. proleTERSke brigade, od komandanta Ljubodraga Duića i komesara Slobodana Penezića Krcuna, komandant bataljona dobio je zadatak da 25. januara u 13 časova, u sastavu 2. proleTERSke brigade, izvrši pokret iz Grahova preko Donjeg Tiškovca — Crnih Potoka, odakle će biti izvršen napad na četnike u selu Plavnu i Golubiću.

27. januara 2. bataljon 2. proleTERSke brigade protjerao je, odlučnim napadom, četnike sa položaja oko Plavna, nakon čega je naš bataljon dobio zadatak da pročisti istočni dio sela, pri čemu je u nekim kućama pronađeno nekoliko vojničkih pušaka. Predveče bataljon je dobio zadatak da se što prije prebaci u selo Golubić kod Knina, a sutradan (28. januara) sa 1. i 2. četom napao je Talijane i četnike koji su se zabarikadirali u seoskoj školi. Poslije dva sata borbe uspjeli smo da protjeramo neprijatelja prema Kninu, nanijevši mu gubitke od 3 do 4 mrtva. Zarobljeno je 10—12 četnika i zaplijenjena veća količina hrane, vojničke opreme, nešto oružja i municije. U bataljonu su dva borca lakše ranjena.

Istog dana bataljon je opet privremeno stavljen pod komandu štaba 3. dalmatinske brigade, od koje je dobio naređenje da se odmah prebaci u rejon sela Mirkovića i Vučkovića, istočnije od sela Polače, gdje je dobio zadatak da spriječi prodor četničke grupe jačine 300—400 ljudi prema Dinari i dalje prema Bosanskom Grahovu. U toku izvršenja ovog zadatka, 30. januara, bataljon je razbio grupu od 150 do 200 četnika koja je izvršila ispad prema Polači i progonio je prema selu Kosovu. Tu je pred noć sabijena u crkvu Lazaricu, iz koje je davala žestok otpor. Noć je prekinula borbu u kojoj su četnicima nanijeti osjetni gubici. U bataljonu je skojevac Pajić poginuo od minobacačke vatre.

31. januara je 1. primorski bataljon dobio zadatak od štaba novoformirane 5. dalmatinske brigade da se u toku dana prebaci na prostoriju Bosanskog Grahova.

U SASTAVU 5. DALMATINSKE BRIGADE

Peta dalmatinska brigada formirana je 27. januara 1943. godine na području Dinare, a sačinjavali su je: Dinarski, Kninski i 1. primorski (kao 3. bataljon).

4. februara štab 1. primorskog bataljona dobio je od komandanta 5. brigade, Vojina Popovića Šatora, naređenje da izvrši pokret pravcem: Peulje — Sajkovići — Prolog — Aržano, gdje će dobiti konkretan zadatak.

Počela je IV neprijateljska ofanziva. Bataljon se 6. februara povlači od Bosanskog Grahova prema istoku, za ostalim našim jedinicama. Duboki snijeg škripi pod nogama, a od strašne studeni tresu se vilice. Naporno savladujemo stihiju koja bjesni u ovim zadinarskim selima. Odjeća slaba i tanka. Umjesto šinjela ili toplog kaputa, imamo po neko tanko talijansko ćebe ili šatorsko krilo. Izvlačimo zatvarače pušaka i mitraljeza i stavljamo ih u njedra da ih otkravimo; puške umotavamo u ćebad i šatorska krila.

Cesta je mjestimično klizava od poledice. Konji posrću i padaju. Borci iz Primorja nikad u životu ovakav mraz i hladnoću nisu doživjeli pa su dvojica-trojica, uplašena nevremenom, dezertirala u Primorje. Maršujemo ka selu Peuljama, a putem nailazimo na zbjegove. Narod iz Banije, Like i Korduna, kao i iz nekih krajeva zapadne Bosne, izmoren glađu, nesanicom, strahom i neizvjesnošću, bježi i odstupa sa svojom vojskom. Pored puta loži vatre, suši mokru odjeću i grije se. Odjednom se iznad nas pojavi talijanski bombarder. »Ugasi vatre! Lezi! Ne miči se!« — čuju se komande komandira četa i ešelona zbjega. Sa strepnjom očekujemo bombe i mitraljiranje. Međutim, avion nas zaokruži nekoliko puta i udalji se. Odahnuli smo.

Djeca plaču, traže hljeba, od gladi im se klate male glave. Majke ih ne tetoše, ne tepaju, ne daju im hljeba. Nema ga. Nailazimo na strašne prizore: ima djece smrznutih udova, a i onih kojima se cijelo tijelo ukočilo. Pomažemo im, ali ima i onih kojima se ne može pomoći.

Bataljon prolazi kroz Peulje. Drum se otegao u nedogled. Nakon duljeg marša stižemo u selo Sajkoviće. Tu se susrećemo s povećim zbjegom žena, djece i staraca. Gladni su, bos, iznuren i većina ih je u droncima. Uznemireni su pa i očajni, a studen kao da nastoji da im što prije život dokrajči.

Pristizao je i drugi zbjeg, od Glamoča i Livanjskog polja. Goni nešto stoke, a na nekoliko malih konjića natovarene neke

prnje, lonci i još neke beznačajne stvarčice. Neki, jedva mičući nogama, nose na nosilima bolesnike ili ranjenike. Zaustave se poneka kola, konjići, starci, žene i djeca, polugola i bosa — sa krastama i lišajevima po licu i rukama. Zastaju, pa opet krenu i opet se zaustave . . . Niko ne zna kuda će i dokle.

Djeca plaču i iz svega glasa viču:

— Ma-ma! . . . Daj kruha! . . . Gladan sam . . .

Majke, omršale, pocrnjelih lica, promiču bosim nogama očiju uprtih u drum . . . nemaju šta dati svojoj djeci.

— Mir, djeco! Dušu mi pojedoste — plaču jetkim, nemoćnim suzama.

Prilaze nam žene, starci. Govore, plaču očima bez suza.

— Trista kilometara smo prevalili . . . gladni smo, prozebli. Štitile su nas naše jedinice . . . ginuli borci . . . Branili smo se i mi, golim rukama . . . Djecu smo pokopali i ostavljali po klancima . . . Zašto ovolike patnje . . . i dokle? . . .

Objašnjavamo im da smo narodna, oslobodilačka, revolucionarna vojska, da se borimo protiv okupatora i njihovih pomagača — ustaša i četnika; da nećemo dozvoliti izdaju narodnih interesa, da hoćemo slobodu po svaku cijenu. Zato gladujemo, mrznemo, patimo se i ginemo.

— Znači, sve se ovo podnosi za slobodu. Ako je tako, ništa mi nije žao. Sina su mi ubile ustaše, a drugi je u 7. diviziju. Bori se. Osvetiće brata — reče jedna starica.

Cijeli dan preko Sajkovića pristižu kolone zbjega. Sav napor i sva briga tih ljudi i žena bili su usmjereni na to da se što bliže primaknu svojim jedinicama. Njemački avioni spuštali su se gotovo do same zemlje i svaki dan po nekoliko puta uznemiravali ih i bombardovali, nanoseći im osjetne gubitke.

Hladan, istočni vjetar donosi odjek daleke kanonade sa istoka, od Livna.

Bataljon kreće dalje, prema selu Rujanima. Nameti snijega dosežu do pojasa, tako da jedva izvlačimo noge. U Rujanima nailazimo na nove zbjegove. Lica pocrnjela od nesаницe koja već mračí um. No, ipak se ide dalje. Žene s bijelim i crnim rupcima na glavi, u surim ogrtačima, posreću s nekim zavežljajima na ramenima, izmučene sudbinama svojom i svoje djece. Znamo da neće nikada zaboraviti te puteve, jaruge i klancejadikovce kroz koje su prolazile i s^roju djecu ostavljale.

U selu Prologu bataljon se odvojio od zbjega i otišao na položaje Vagnja, radi smjenjivanja nekih mjesnih partizanskih jedinica i sprečavanja eventualnog prodora Talijana i ustaša iz Sinja u Livanjsko polje. Talijanski garnizon u Sinju osjetio je izlazak bataljona na vaganjske položaje (koje su i danju i noću obasipali artiljerijskom vatrom).

Na ovim položajima zadržao se nekoliko dana, kojom prilikom mu se iz Bitelića priključilo desetak partizana. Među njima je bila i jedna vrlo odvažna djevojka, Jagica, koja je u 3. četi postavljena za vodnog delegata. Za to vrijeme Talijani i ustaše iz Sinja nisu ni jednom pokušali sa ispadom prema našim položajima, sem što su nas uznemiravali artiljerijskom vatrom.

Po naredenju Maksa Baće Milića bataljon su na položaju smijenile mjesne partizanske jedinice, nakon čega se preko sela Jabuke prebacio u rejon Aržana. Tih dana su se na prostoriji Studenici, Aržano, Lovreč prikupljale i ostale jedinice od kojih je formirana 9. dalmatinska divizija.

U Aržanu smo zatekli štab 5. dalmatinske brigade. Tu je 1. primorskom bataljonu saopšteno da će se u sastavu brigade zvati 3. bataljon 5. brigade. Ovom prilikom popunjen je i štab bataljona.⁴

Zadatak 5. dalmatinske brigade bio je tada da zatvara pravce koji su ka Aržanu vodili od Sinja i Trilja, od Blata na, Cetini i od Zadvarja preko Šestanovca. U sklopu ovog 3. bataljon je dobio zadatak da zatvori pravac od Zadvarja i Šestanovca prema Lovreću i dalje prema Aržanu.

Čete su bile ovako raspoređene: 1. četa na prostoriji sela Grabovac, Žeževica; 2. četa na položajima jugozapadno od Lovreća; 3. četa (u rezervi) sa štabom bataljona u rejonu sela Lovreća.

Desno od nas, na prostoriji Proba Cista, nalazio se 1. bataljon 5. brigade, a lijevo smo se oslanjali na dijelove 4. dalmatinske brigade.

Po izbijanju 3. bataljona na određenu prostoriju uhvatili smo vezu sa političko-terenskim radnikom na ovom području, Pavom Lozom. Pored podataka koje smo dobili u štabu bri-

⁴ Za komesara je postavljen Vladeta Selić, iz 4. crnogorske proleterske brigade; zamjenik komandanta bataljona, Špiro Antunac, povučen je u štab 9. divizije, a na njegovo mjesto postavljen je Savo Perković iz 5. crnogorske brigade.

gade, Lozo nas je još detaljnije upoznao s političkim stanjem na ovom terenu.

Od 17. februara do 3. marta, za koje vrijeme je bataljon ostao ovdje, Talijani nisu pokušali da iz svojih uporišta prodru ovim pravcem prema našoj slobodnoj teritoriji, sem što su svake noći iz bunkera otvarali mitraljesku paljbu, te povremeno iz minobacača tukli naše položaje. Ni bataljon nije preduzimao neke ozbiljnije napada na Talijane u Zadvarju i Šestanovcu, već je uz pomoć stanovništva, na podesnim mjestima prekopao puteve i rušio neke mostove i propuste. Pored toga, noću je povremeno vršio napada na utvrđene i opasane garnizone, od kojih nismo imali neke koristi. Za ovo vrijeme snabdjevanje je bilo zadovoljavajuće, a i vrijeme nas je služilo.

Ova defanzivna dejstva bataljona oko Zadvarja i Lovreća nisu se povoljno odrazila ni na borbenu, ni na moralno-političko stanje bataljona. Nedostajale su borbene akcije i češći sukobi s neprijateljem kroz koje bi se borci i starješine prekaljivali i stjecali borbenu iskustvo.

OD LOVREĆA DO NERETVE

Rano izjutra 3. marta, preko 1.500 četnika iz Trilja i Blata na Cetini pod komandom Petra Bačevića prešlo je, uz pomoć Talijana, preko Šestanovca, napalo 1. četu u rejonu Zeževice i Grabovca, odvojilo je od bataljona i nabacilo na Bio-kovo, dok su oni nesmetano produžili ka Imotskom. Pokazalo se da je bataljon bio odveć slab da zatvori ovako širok front.

Oko 12 časova štab bataljona dobio je od štaba brigade naređenje u kojem je stajalo da će se 5. brigada prebaciti na prostoriju Duvno, Posušje, sa zadatkom da zatvori pravac od Livna i zaštititi evakuaciju ranjenika na planini Ljubuši, te da se 3. bataljon još u toku dana najkraćim putem prebaci u rejon Posušja.

Svi pokušaji štaba bataljona da uspostavi vezu sa 1. četom ostali su uzaludni. Nekoliko kurira koje smo poslali ka četi nije se vratilo — ili su ostali u četi, ili su ih četnici zarobili.

Računajući da će 1. četa doći za bataljonom u rejon Posušja, ostavljena joj je veza u Lovreću, a štab bataljona se sa 2. i 3. četom preko Studenaca prebacio u Posušje, u koje je stigao 4. marta. (U selu Studencima zarobljen je jedan ustaški oficir ali je, zbog nebudnosti, pobjegao u toku noći.) U Posušju je

bataljon dobio zadatak da se u toku noći usiljenim maršem prebaci na položaje oko Šujice sa zadatkom da spriječi Nijemcima i ustašama prodor prema Duvnu.

5. marta prebačeni su u Zlopolje i na Ljubušu i razmješteni po kolibama ranjenici i izvjestan broj djece iz Dalmacije, koja se nalazila na slobodnoj teritoriji u dječjim domovima.

6. marta bataljon se sa položaja oko Sujice, preko Lipe, prebacio i predveče izbio na Vran-planinu, u kojoj je i zanoćio. Sutradan izjutra produžio je pokret prema selu Sovići, u koje se s mukom spustio, jer se jedva probio kroz duboki snijeg. U Sovićima smo našli štab 5. brigade koji je odmah s našim štabom održao sastanak. Tu smo oštro kritikovani što smo dozvolili da nam 1. četa ostane u Biokovu. Poslije sat-dva odmora štab brigade je naredio da se bataljon vrati i da zajedno sa 1. bataljonom prenese ranjenike iz Zlopolja u Soviće.

Izići iz doline Doljanke na vrh Borovnika i Vrata, na visinu od gotovo 1.500 metara, bilo je teže nego nositi ranjenike. Oko 13 sati bataljon se iz Sovića preko Srednje i Donje Mahale, uz gotovo vertikalne nagibe Borovnika i Umotaljke, počeo izvlačiti, tako da je za dva sata hoda jedva prešao nepunih 5 km, a po izbijanju u kolibe na vrh Borovnika malo je zastao da bi predahnuo.

Kad je bataljon izbijao u rejon Trebiševa, začuli su se pojedinačni pucnji oko Zlopolja. Iako umorni, ubrzali smo pokret jer smo predosjećali da se kod ranjenika nešto nepredviđeno događa. Nedaleko od zlopoljskih koliba susreo nas je jedan borac iz 1. bataljona i rekao da su Nijemci, ustaše i četnici iz Zahuma i Ravna — u toku dana — iznenadno upali u Zlopolje i zaklali nekoliko ranjenika i djece, te da ih je 1. bataljon suzbio i sada tu nedaleko sa njima se pripucava.

Usiljenim maršem požurili smo prema Zlopolju i negdje oko 18 časova izbili do prvih koliba u kojima su se nalazili ranjenici i djeca. Ovdje smo naišli na težak prizor: 8 do 10 ranjenika i djece ležalo je zaklano u kolibama, a nekoliko starica je naglas naricalo.

Upitah jednu:

— Ama, šta se dogodilo? . . . Tko je to bio? . . .

— Upadoše zvijeri u kolibe. Počeše ljude i djecu klati. Sina su mi zaklali. . . odgovori mi jedna kroz lelek.

Druga žena raspletениh kosa, na koljenima se vukla zapomažući:

— Brže, drugovi, brže ... Svu će nam djecu poklati ...

Rasporedismo bataljon po kolibama, pronađosmo zaklane i sahranismo ih, a zatim prikupismo ranjenike, bolesnike i djecu. One dvije unesrećene majke uzeše borci pod ruku i povedoše. Jednu djevojčicu od tri-četiri godine⁵ strpah u džak i ponesoh preko ramena.

Negdje oko 20 časova krenuo je 3. bataljon sa 5—6 nosila ranjenika i nešto drugog zbjega iz Zlopolja preko Trebiševa i pošto je prenoćio na snijegu i pod vedrim nebom u Vran-pladini, krenuo je prema Sovićima; ostatak ranjenika i djece preuzeo je da nosi i sprovodi 1. bataljon.

Oko 8 časova 12. marta, dok je bataljon prolazio stazicom preko Kedjera (k. 1579) na čistini i na snijegu uhvati nas formacija od nekoliko »štuka«. Komandovao sam: »Lezi, ne miči se!«. No, ipak smo bili otkriveni: avioni načiniše krug-dva oko nas, pa po cijeloj koloni, od čela do začelja, osuše bombama i mitraljezima. Ranjeno je nekoliko drugova, među kojima i komandir 2. čete Ilija Radić. Na sreću, mrtvih nije bilo. Poslije izvjesnog vremena bataljon je produžio pokret i negdje oko 12 časova stigao u selo Soviće, gdje smo ranjenike priključili nekim bolničkim ešelonima Centralne bolnice, koji su se nalazili tu u dolini Doljanke.

13. marta bataljon se zadržao na položajima Ohlanice, obezbjeđujući se od sela Slatine i Triščana, a 14. marta se spustio u selo Stupare i klisurou Doljanke oko 20 časova izbio u Jablanicu. Zaustavio se pred srušenom zgradom hotela, a umorni borci popadali su pored ceste i odmah pospali. Naređeno je da se tu ne zadržavamo već da pokret produžimo prema mostu na Neretvi i u toku noći da pređemo na desnu obalu.

U Jablanici smo vidjeli čudnu sliku: u jarkovima oko ceste, po voćnjacima i dvorištima ležali su napušteni tenkovi, kola i sanduci sa raznom municijom — ostaci uništene talijanske divizije »Murde«.

Nakon izvjesnog vremena čelo bataljona stiglo je do okomite obale. Porušeni most leži u vodi, a preko njega prebačena provizorna konstrukcija od dasaka. Spuštamo se oprezno do vode. Korak po korak bataljon se kroz tamnu noć 14/15. marta preko porušenog mosta počeo provlačiti. Svako bulji u mrak, pipka po konstrukciji srušenog mosta, odmjerava ponor i sluša

⁵ Mislim da je bilo dijete starog komuniste Mate Bobana, zidarskog radnika, koji je sa ženom i četvoro djece pošao u partizane.

huk rijeke koja se crno pjeni. U toku noći bataljon je prešao preko mosta, a zatim se uz strmu stazu prepunu stijanja uzve-
rao na drugu obalu. Ovdje smo naišli na staru austrijsku kara-
ulu, u kojoj je pri prelasku 2. dalmatinska brigada uništila
četničku posadu i otvorila put prema istoku.

Produžismo pokret strmom stazicom uz opšte padine Pre-
nja pod debelim snijegom prema selu Krstaču, na koje su se
okomile njemačke »štuke« i nemilosrdno ga bombarduju.

PETA BRIGADA PRIMA RANJENIKE

Oko 9 časova 15. marta (čini mi se negdje u potoku,,
ispod samog sela Krstača) komandant i komesar 5. dalmatin-
ske brigade pozvali su štabove bataljona i saopštili koliko se
sjećam, ovakav zadatak: »Prema naređenju Vrhovnog štaba,
9. dalmatinska divizija dobila je zadatak da uz pomoć 7. banij-
ske odavde, iz doline Neretve, prenese teške ranjenike Centralne
bolnice preko Prenja do Glavatičeva. U vezi s ovim zadatkom
naša brigada treba da prenese preko 60 teških ranjenika.«⁰

Pošto je 3. bataljon brojno bio najslabiji (u ono vrijeme
imao je samo dvije čete, jer je 1. još bila na Biokovu), primip
je da nosi samo 18 teških ranjenika, dok su ostali primili veći
broj nosila i ranjenika.

Zadatak je bio težak, vrlo odgovoran i hitan pa se odmah
prišlo njegovom ostvarenju. Sa brzinom i samoinicijativom
svojtvenom našim borcima, pripremljena su nosila (pravljena
su provizorna, jer je podesnih bilo malo) i formirani ešeioni.

Kolona sa ranjenicima krenula je 16. marta uz nagibe
besputnog Prenja. Trebalo je brzo se udaljiti od Neretve. Po-
zadi su bili Nijemci i legionari, a na bokovima Talijani i četnici.
Morali smo savladati bespuća i okrutnu prirodu i ranjenike
prenijeti preko Prenja.

Beskrajna kolona nosila sa ranjenicima, pješacima na šta-
kama, bez nogu ili ruku, tifusara ispijenih lica i opale kose,
promrzlih žena i djece iz zbjegova mili kao puž uz stremeni
surovog Prenja, posrče, pada i ponovo kreće. Gmiže se stopu po
stopu, očiju uprtih u usku stazu. Oko nje svuda nosila, ranje-
nici i tifusari — zastaju da se odmire. Stravično je hladno, vje-
tar nosi snijeg u lice, a toliko je bosih — skoro golih . . .

⁸ Prema sjećanju komesara brigade nošeno je preko 70, a možda»
i do 90 teških ranjenika (prim. red.).

Silazimo k pustom selu Idbaru. Neko pronosi glas da su Nijemci gumenim čamcima prešli Neretvu i žure dolinom da nam presijeku put. Odmora nema. Noću se put mora nastaviti. Po četiri borca nose jednog ranjenika, bez smjene. Na zarobljene Talijane ne možemo se mnogo osloniti.

Po cijelom Prenju trepere vatre. Noć je prepuna graje, glasova, vatre... i nečega o čemu ne želimo da mislimo. Nad Konjicom plavičasti odraz električnog svjetla.

Gotovo bez odmora put se nastavlja i drugi dan. Snijeg škripi, koljena drhte, a umorne noge tegobno nose teret izmučenih tjelesa.

Izbismo pod Crni vrh. Čujemo borbu oko Konjica. To zaštitnice 1. proleterske i 1. dalmatinske brigade vode borbu s Nijemcima, dok glavne snage 1. divizije gone Talijane i četnike prema Glavatičevu i Nevesinjskom polju i otvaraju put preko Hercegovine za Crnu Goru.

Kolona ranjenika, sa ono malo mršavih konja, izmiješala se s tifusarima. Oni ne govore — samo poneki hladno i ukočeno gleda kako nosimo ranjenike. Oči su im upale u lobanju, a lica smježurana. Na njima visi odijelo, a na ramenu svaki nosi praznu vojničku torbicu. Većina se u hodu ispomaže batinom ili kakvim štapićem. Ravnodušni su, ne shvataju situaciju, iako su Nijemci na domaku.

Noseći ranjenike borci su do krvi našuljali ramena, a od oštrog kamenja i leda dobili rane i po nogama. Njemački i talijanski avioni neprestano oblijeću kolone, bombarduju i mitraljiraju do posljednjeg metka. Zarobljeni talijanski vojnici čim ih čuju bacaju nosila, izazivaju paniku i bježe u šumu iz koje se rijetko vraćaju. Trpimo gubitke od bombardovanja i među ranjenicima i među onima koji ih nose. Ranjenik umire od rana i gladi na nosilima, a drugovi pod nosilima nose ga i dalje. Prikupljamo posljednju snagu da izdržimo u ovim natčovječanskim naporima. Cim zastanemo borci liježu kao zaklani, ni vatru ne nalože. Zar je neko mogao i zamisliti ovakve marševe i napore? . . . Jedan čiča, koji se iz 2. proleterske brigade, s konjićem, našao u našim redovima, živahan, pun neke nesalomive vitalnosti, govori:

— More, ništa to nije . . . Bio sam ja i u težim situacijama. U prvom svetskom ratu, kad se naša vojska povlačila preko albanskih planina, bilo je sa ranjenicima i bolesnicima mnogo više teškoća. Mnogo više smo prepatili i izdržali.

Slušamo ga, a nemamo snage ni da razmislimo da li može postojati nešto teže od ovog.

Približavamo se najvišim ograncima Prenja koje moramo preći. I više nema zvjezdane noći, a mrki vrhovi se sve više uzdižu pred nama. Čujem nekoga kako molećivo doziva: »Drugovi, drugovi... ja nemam pjegavac ... ja nisam tifusar ... ja sam ranjenik ...« Iznad nas kruži eskadrila neprijateljskih aviona; čeka nas da izbijemo na ogoljele planinske zaravni i vrhove, da se lešinarski baci na ranjenike. Divlje prostranstvo prirode kao da oživi od huke »štuka«. Kolona ranjenika i bolesnika, spotičući se, ide ne znajući za smrtnu liniju koju treba proći.

Izbismo na stazu ispod kote 1152, koja se od Konjica dobro vidi, a neprijatelj je drži pod baražnom artiljerijskom i minobacačkom vatrom. Staza je duga oko 500 metara. Tuda se mora proći. S velikom mukom nosimo ranjenike. Mnogima od gladi i velikog napora udara krv na usta i uši. Četni bolničar, mali Baković iz sela Bitelića, pod teretom nosila pao je. Jagica, njegova školska drugarica iz istog sela, politički vodni delegat, potura pod nosila svoja nježna djevojačka pleća i zamjenjuje iznemoglog druga. Neprijateljski bombarderi pikiraju pravo na stazu zakrčenu nosilima. Tu je preko hiljadu ljudi. Zbog nizbrdice i velikog snijega ne može se skrenuti ni lijevo ni desno. Na vrhu, desno, pored same stazice, proteže se uvala duboka 30, a široka oko 50 metara. Artiljerija i avijacija nemilosrdno obasipaju vatrom taj prostor. Tu su se smiješali borci, žene, djeca — izranjavljeni i izginuli. Iz snijega vire raskomadane ruke i noge. Treba preći uvalu i izbeći sigurnu smrt. Ali kako? Teški ranjenici ne mogu ići. Nosićemo ih kao i do sada, makar s njima skupa izginuli.

U uvali smrti užas. Odasvud grmi, pravi pakao. Eksplozije avionskih bombi smiješale se s onima od topovskih granata. Ništa se više ne razaznaje. Odjednom, zacvili dječji glas i krikom zatraži pomoć. Pođoh da izvučem dijete, ali mi priskoči borac. 2. čete našeg bataljona, Uroš Dobrojević, i reče: »Ja idem da spasim dijete! Ti si komandant bataljona i ostani ovdje da se o njemu brineš«. Sišao je u dolinu i iznio djevojčicu — bila je među poginulim borcima i razlupanim sanducima. S mukom ju je izvukao. Dijete se čvrsto i grčevito pripilo uz njega.

Nedaleko od doline zaglavila se čitava kolona i usporava pokret. Svuda leže mrtvi i bolesni. Ranjenici ječe i traže vode.

Čim je artiljerijski baraž malo malaksao, produžismo pokret. Staza se strmo spušta kroz nanose snijega, a potom se gubi. Idemo ka selu Gornja Bijela. Na snijegu šljapkaju stotine nogu obavijene krpama od čebadi i šatorskih krila. Lože se vatre. Bezbroj vatri svijetli u mraku, kao što je bezbroj zvijezda iznad njih. Lagano se diže obasjali dim. Partizani u dronjcima, djeca i poneki starac, sjede oko vatre, gladni, iscrpljeni, bezvoljni. U njima su zamrli i polet i radost. Gasi se osmijeh, tiho se spušta san. Vatre se gase i — opet pokret.

Kada smo izbjegli opkoljavanje i uništenja na Prenju, saznali smo da je grupa četničkih lešinara kod Idbara poklala nekoliko naših ranjenika i tifusara. Nijemci, legionari, ustaše, Talijani, četnici, glad i pjegavac — sve se to na ovoj planinskoj pustinji ustremilo da nas uništi.

Konačno, stigismo u Gornju Bijelu. Sad nam se čini da je malo lakše. Kao da je najgore već prošlo. Pri sređivanju bataljona, primijetih na ramenu komandira 3. čete, Dalibora Tikulina, osrednji džak. Ljutnuh se:

— Dok se svi ovako muče noseći ranjenike, ti skupljaš kojekakve prnje. Bacaj to:

— Druže komandante, nisu ovo prnje, već bijelo brašno.

— Našao sam ga gore, na vrhu Prenja.

— Ma šta pričaš — kakvo brašno na Prenju? . . .

On čuti, vadi na dlan malo bijelog praha — stvarno, brašno. Gledam u čudu i ne mogu doći k sebi — brašno na vrhu Prenja . . .

Naredih Tikulinu da nikom ništa ne govori, već da ovo podijeli po četama — za borce i ranjenike koje bataljon nosi.

U Bijeloj je dat odmor; bataljon sa ranjenicima raspoređen je po kućama. Čim se štab smjestio, Zora Tikulin nađe kotlič, oko kojeg ubrzo zaigra veseli plamen. U kotliču vri voda, a Zora u njega sipa ono nekoliko pregršti brašna.

Gledamo ovu idilu — našu razbarušenu domaćicu obasjanu vatrom, nad kotlom koji grgoće, kao davno zaboravljenu viziju.

No, surova stvarnost nije nas ni ovog puta mimoišla — još jednom nas je opomenula da ne tonemo u iluzije: umjesto brašna kuhali smo — gips. (U četama su odmah primijetili da ono što su dobili nije bilo brašno, pa nisu ni pokušali da od gipsa kuhaju kašu.)

Poslije dan-dva predaha, iz Gornje Bijele nastavili smo pokret noću. U svanuće bataljon je izbio u selo Borci, a zatim putem produžio prema selu Dolovi. Gledamo rasplinute obale Boračkog jezera, a uskoro uz nagibe planine Crne gore beskrajno poče da vijuga kolona 5. brigade, sa nosilima ranjenika. Opet penjanje i mučenje uz golo stijenje hercegovačkih planina, tako strmo da nam se činilo da ni gušter uz njih ne može izići.

Svi smo pod nosilima: komandant Vicko Krstulović na čelu članova štaba divizije, svi članovi štaba i politodjela 5. brigade, komande bataljona, sve starješine. Obilazimo smetove, preskačemo gromade stijena koje je nevrijeme nabacalo na usku stazu, ponekog lipsalog konja ... Ulažu se zadnji atomi snage da se izvrši ovaj plemeniti zadatak.

Na prostoriji sela Kule i Grabovice opet smo predahnuli dan-dva. Konačno, u noći 24/25. marta iznemogli 3. bataljon izlazi na plato sela Zaborani, Bare i Luka — zadatak je izvršen. Pobjedili smo i neprijatelja i stihiju prirode. Pobjedila je gvozdena volja i visoka svijest boraca i starješina prožeta ljubavlju za drugove, za slobodu.

Nalazimo se na vratima Nevesinjskog polja. Oslobodili smo se besputnog terena, teških nosila i umiranja pod njima. Ovdje u ravnicima očekujemo hljeb i odmor.

U NEVESINJSKOM POLJU

Odmor je relativna stvar — 5. brigada odmah dobija nov zadatak: borba s Talijanima i četnicima na području Nevesinjskog polja i Donjeg Zijemlja — prema Mostaru.

Znatno smanjen i iscrpljen, 3. bataljon je predanio 25. marta u selu Presjeka, a popodne 26. marta prebacio se u selo Pridvorci, gdje je ostao jedan dan na odmoru.

Prvi utisci sa ovog područja ne obećavaju da će se naše nade i očekivanja ispuniti — da će biti hljeba i odmora, već nas upozoravaju na teška iskušenja. Ubrzo nailaze prve nedaće: hrane nema. Većina sela je još odranije razorena i spaljena; ono malo što je ostalo ili je pod ustaškim ili pod četničkim jakim utjecajem. I dalje je jaka hladnoća koja silazi sa okolnih planina: Crne gore, Veleža i Crvanj-planine. Nemamo lijekova ni zavoja; i municije je ponestalo. Sve ovo nagovještava još teže dane.

28/29. marta 1. i 3. bataljon 5. brigade učestvovali su sa 3. dalmatinskom u napadu na četnike u Nevesinju. Naš bataljon je dobio zadatak da Nevesinje napadne sa sjeverozapadne strane, sjevernim padinama Malog Veleža i preko Gradine. Međutim, bataljon za ovu akciju nije bio ni vojnički ni politički pripremljen; na brzinu je uključen u predviđeni napad. Teren preko kojeg smo napadali bio nam je nepoznat, a uz to veoma pošumljen — gotovo neprohodan. Izgubili smo vezu i s lijevim i sa desnim susjedom. Tako je cijela noć izgubljena u lomljavi kroz gustu šumu i šipražje, a prešlo se jedva 2—3 km. Iako nije značajnije učestvovao u napadu na grad, bataljon je ipak imao dva teže ranjena borca. Usljed slabe organizacije napada i nepovezanosti jedinica, Nevesinje nije zauzeto i zadatak je samo djelimično izvršen.

Preko dana bataljon je ostao po čukama Malog Veleža, puškarajući se sa velike daljine sa četnicima. Pred noć vratio se na prostoriju sela Pridvorci, Hrušta. U štalama i kolibama zatekli smo veći broj ranjenika i tifusara.

Talijanska avijacija sa aerodroma u Mostaru, u grupama od po tri i više aviona, preko cijelog dana dolijeće u Nevesinjsko polje, a znajući za naše položaje i logore, pa gotovo i za svaku kuću ili staju u kojoj smo se nalazili, spušta se do iznad samih krovova, mitraljira i bombarduje. Rano izjutra 30. marta doletjela je grupa od tri aviona i iz niskog lijeta tukla staje i kolibe u kojima je ležalo na desetine ranjenika i tifusara. Zapalili su i dvije staje u kojima je izginulo i izgorjelo nekoliko ranjenika i tifusara. Neke smo uspjeli da spasimo iz staje koja je gorjela. Čujemo krike i jecaje ranjenika, koje i pored najbolje volje ne možemo spasti. Užasni prizori: živ drug u vatri gori, zove u pomoć, a ne možeš pomoći.

I ovce su u staji gorjele. Pri spasavanju zapaljenih ranjenika i tifusara borci su, prisiljeni velikom glađu, otkidali komade mesa sa spaljene stoke i jeli ga onako osmuđeno. Izgorjeloj stoci, od koje se nije imalo šta otkinuti, borci su nožem ili bajonetom provaljivali utrobu i izvlačili crijeva, kidali ih i trpali u torbice i džepove, da bi ih pri prvom zastanku na vatri malo zagrijali i pojeli. Od ovoga su nastajali teški bolovi u želucu, koji su postajali čak i toliko jaki da su oboljeli grizli usne u grčevima. Tako je došla i dizenterija. Ona je mnoge izbacila iz stroja i tako još više oslabila borbenu sposobnost bataljona.

1. aprila naš bataljon se prebacio u selo Lakat. U ovom selu sve je četničko: svi nas popreko gledaju. Svi muškarci (sem ponekog starca koji je ostao u selu, a i taj radi za njih) nalaze se u ovdašnjem zloglasnom četničkom bataljonu (naši ga nazivaju »čoravi«).

U Laktu je 3. bataljon preživljavao teške časove. Pored otvorenog neprijateljstva stanovništva, ustremila se i velika hladnoća. Zbog nje smo se rasporedili po kućama i grijali pored vatri. Domaćini, izazivački, pred očima naših boraca peku hljeb, kuhaju krompir, pasulj, kupus, jedu pred nama, ali nas ne nude niti daju bilo što. I kad im od jela nešto ostane, sklanjaju i zatvaraju. Izazivaju i na druge načine.

Usljed slabe organizacije naše intendantske službe i nesnalažljivosti intendantskih organa u ovakvoj teškoj i komplikovanoj situaciji, poneki mlađi i neiskusniji borci sami bi noću u pojedinim kućama uzimali kruh i krompir i jeli. Domaćini bi ih odmah prijavljivali i optuživali kod štaba brigade i bataljona, naduvavajući i štetu i način na koji je učinjena. Znamo — ne smijemo ni zbog čega i ni na koji način dozvoliti da o nama govore kao o pljačkašima. Zato svi komandanti, štab brigade i politodjel upotrebljavaju svu svoju umješnost i iskustvo da kod boraca i jedinica podignu političku svijest, da spriječe samovolju pojedinaca. Preduzimaju se i najstrože zakonske mjere: vojni sud pri štabu brigade osuđuje trojicu iznemoglih boraca na strijeljanje, jer ih je velika glad natjerala da uzmu malo hrane iz nekih seljačkih kuća. Iako su bili vrlo mladi, neiskusni i nedorasli za ovakve natčovječanske napore, umirući poslali su posljednje riječi odanosti i pozdrave Titu i Partiji.

2. aprila bataljon je dobio zadatak da očisti prostoriju od sela Lakta do Donjeg Zijeplja od nekih četničkih grupica i da po izbijanju u Donje Zijeplje zaposjedne podesne položaje prema Bijelom Polju i Mostaru.

Po izbijanju bataljona na položaje Dobro Dublje i Zastolje našli smo se na debelom sniježnom pokrovu. Hladnoća je bila neizdržljiva. U predstraže smo isturili jedan vod, a glavninu zadržali u stajama i nekim seljačkim kućama.

4. aprila na položaju kod predstraže dogodio se nemio slučaj: našli smo 4 ili 5 boraca ogrnutih u šatorska krila ili tanku talijansku ćebad, ukočene i smrznute s puškom u ruci, iza kamenjara gdje su potražili zaklon. Pokosila ih je nemila hladnoća Veleža i glad.

U noći 6/7. aprila predstraža je, kao i ranije, ložila vatru na položajima. Oko nje su se borci grijali, a pojedinci su od iznemoglosti zaspali. Četničke bande, obaviještene od svoje rodbine gdje se i u kakvom stanju nalaze naši borci, neprimjetno su se privukle položajima i iznenada, bombama i kamama, navalile na premorene i apatične borce. Tako je bataljonu i ovdje nanesen težak udarac: ubijeno je 6 ili 8 boraca.

Ti proljetni i crni dani na ovom području sporo su prolazili. Borci su prosto plakali od muke i očajanja. Poneke drugove i drugarice glad, zima i iznemoglost dovodili su do ludila. Svaki dan na ovom terenu donosio je sve veće psihičke i fizičke ne- daće. Niko više nije bio sposoban ni za kakav napor, a u izne- moglem tijelu ni duh nije ostao pošteđen.

S municijom je svakog dana bilo sve teže. Pretresali smo fišeklije i džepove poginulih i umrlih drugova da provjerimo da li je ostao koji metak. Naravno, to nije moglo da popravi situaciju. Ono metaka što bismo tu i tamo zaplijenili od četnika, također je bilo odviše malo da bi moglo da poboljša naš položaj.

Potpuno neočekivano četnici su 7/8. aprila pozvali štab našeg bataljona da dođe kod crkve u Donje Zijemlje na prego- vore. Komesar bataljona Vladeta Selić i ja bili smo odlučno protiv ma kakvih pregovora s njima, jer smo znali da nema šta da se pregovara s tim neljudima. Pored toga, toliko su nam muke zadali za ovo nekoliko dana bavljenja na ovom terenu, da im to nismo mogli nikako da oprostimo, a još manje da pregovaramo. Međutim, protiv naše volje pomoćnik komesara Mile Zivković i moj zamenik Savo Perković stavili su glavu u torbu i na svoju ruku krenuli na pregovore. Izbrisali smo ih iz spiska živih. Na naše veliko iznenađenje, pošto su sa četnicima obavili neki beznačajan razgovor, vratili su se živi u bataljon.

Svakodnevní pokreti po vrletnom planinskom terenu, če- sta bombardovanja i mitraljiranja od strane talijanske i nje- mačke avijacije, sve češća uznemiravanja, zasjede i prepadi na naše patrole, kurire i pojedince od strane četnika — sve je to činilo izvanredno teškom borbu i život 3. bataljona. To su bile teškoće na koje nismo bili pripremljeni, a ni fizički i psihički nismo mogli izdržati. Ovdje su naše poteškoće dobile najteži oblik. Ne samo borba, već i čitav način života bio je praćen natčovečanskim naporima.

Noću 9/10. aprila, na položajima Donje Zijemlje, četnici su jačim snagama napali bataljon. Borba se vodila na bliskom odstojanju. Potisnuli su nas iz sela i nakon sat-dva borbe na-

nijeli nam gubitke od 6 do 8 poginulih i nekoliko ranjenih boraca. Izmiješali smo se s njima i uhvatili u koštac. Borba se vodila na život i smrt. Bilo je mrtvih s obje strane, ali su naši gubici bili osjetniji.

Dok se još ono malo preostalih boraca iz bataljona u krkljancu tuklo i davilo sa četnicima, teže je ranjen i komandant bataljona. Prvi bataljon, koji se nalazio lijevo od našeg, iz nepoznatih razloga nije se angažovao u borbi, već je napustio svoje položaje i bez pritiska odstupio preko Lakta.

Od 3. bataljona, odnosno njegove dvije čete sa oko 120 boraca, koliko je 3. marta iz Lovreća krenulo u IV ofanzivu, ostalo je poslije ove borbe samo tridesetak živih. Tako je ovaj bataljon mladića, zapravo dalmatinskih dječaka, 12. aprila 1943. godine ovdje između surovih planina Veleža, Crne Gore i Crvnja, u Nevesinjskom polju i formalno iščezao, jer su po odluci Vrhovnog štaba 9. dalmatinska divizija i njena 5. brigada, sa svojim bataljonima, rasformirani.

Tako su se borbe, ranjenici, glad, zima, dugi marševi i druge nedaće, a naročito ove u Nevesinjskom polju, sručili na mlade, neiskusne i slabo naoružane dalmatinske jedinice i slomili ih. Divizija je izgubila udarnu moć i prosto se istopila, a od nje je formirana samo 3. dalmatinska brigada koja je poslije dva mjeseca, na Sutjesci, također rasformirana. Tako je završen trnoviti put ove mlade, ali slavne partizanske jedinice koja je žrtvovala sebe za spas ranjenih drugova.

Ipak, zadatak je bio izvršen i po cijenu najtežih žrtava i stradanja mladih dalmatinskih boraca, pri čemu je i 3. bataljon 5. dalmatinske brigade dao sve što je mogao — i više od toga.

Obrad EGIC